

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh national pedagogical university after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы,
Серия «Исторические и социально-политические науки»,
Series «Historical and socio-political sciences»

№2(57), 2018

Алматы

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Тарих және саяси-әлеуметтік
ғылымдар» сериясы,
№2(57), 2018

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
m.e.d. **Ф.К. КЕНЖЕБАЕВ**

Редакция алқасы:
m.e.d., проф. М.Қ. Қойгелдиев
(бас ред. орынбасары),
m.e.k., доц. Р.Р. Оспанова,
m.e.k., доц. Т.Т. Далаева,
(жауапты хатшылар),
m.e.d., проф. Х.М. Әбжанов,
PhD, проф. Вирджиния Мартин
(АКШ),
PhD, проф. Клаудия Чанг (АКШ),
m.e.d., проф. Қара Әбдиуақап
(Түркия),
m.e.d., проф. О.Д. Осмонов
(Қырғыз Республикасы),
m.e.d., проф. В.М. Козьменко
(Ресей Федерациясы),
m.e.d., проф. Қ.Т. Жұмағұлов,
проф. М.Майер (Германия),
m.e.d., проф. К.Р. Несіпбаева,
m.e.d., проф. А.Б. Соколов
(Ресей Федерациясы),
m.e.d. Томохико Уяма (Жапония),
m.e.d., проф. Т.Ходжаоглы (Түркия)

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2018

Казакстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10102 - Ж

Басута 26.06.2018 кол койылды.
Пішімі 60x84^{1/8}. Көлемі 47.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана.
Тапсырыс №323.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
C O N T E N T

ӘЛЕУМЕТТИК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАРИХ
СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
SOCIAL AND ECONOMIC HISTORY

- Асанова Б.С. Казакстан библиографиясының дамуындағы мерзімді басылымдардың рөлі.....
Assanova B.S. The role of periodicals in the development of the bibliography of Kazakhstan.....

9

- Жораева Г. XIX ғасырдағы казақ халқының рухани және материалдық мәдениеті.....
Zhorayeva G.T. Spiritual and material culture of the kazakh people in the XIX century.....

16

- Калыбекова М. Принудительное переселение народов в Казахстан как форма репрессивной политики СССР В 30-40-е годы XX века.....
Kalybekova M. Forced population of peoples in Kazakhstan as a form of repressive policy of the ussr in the 30-40th of the 20th century.....

20

- Мырзатаева З.Б. Ашысай полиметалл комбинаты: 1918-1930 жж.....
Myrzatayeva Zabira Ashysai polimetallic combine: 1918-1930 y.

✓
27

- Молдабаева Д. Ж., Шалбаев А.А. Орта ғасырлық түрік мемлекеттерінің тарихында елші және елшілік қызыметінің қалыптасуы.....
Moldabayeva D.Zh., Shalbaev A.A. The fotmation of the ambassador and embassy activities in the history of the medieval turkic states.....

35

- Рустамбекова М., А. Әбікей Астана мемлекеттілігіміздің нышаны.....
Rustembekova M., Abikey A. Astana is a symbol of statehood.....

39

ЖАЛПЫ ТАРИХ
ВСЕОБЩАЯ ИСТОРИЯ
GENERAL HISTORY

- Балакаева Л.Т. Общественная мысль и религия в Японии в период Третьей империи (1603-1867 гг.).....
Balakayeva L.T. Public thought and religion in Japan in the period of the THird empire (1603-1867).....

43

- Несіпбаева К.Р. Қытай Халық Республикасындағы шағын халықтар саясатының тарихнамалық мәселелері «СУАР және Ішкі Монголия мысалында».....
Nessipbaeva K.R. Historiographic problems of policy of People's Republic of China the relation «a small backgammon on the example of SUAR and the Inner Mongolia».....

49

САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТИК ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL AND SOCIAL HISTORY

- Бекебаева А.Д., Нурсултанова Л.Н. Қазақстандағы әйелдер мен ерлерге қатысты саясаттың заманауи жағдайы.....

54

Myrzatayeva Zabira¹

¹Senior lecturer of Department of History, Institute of History and Law Kazakh National Pedagogical University after named Abay.

Republic of Kazakhstan, Almaty

e-mail: zabyra73@mail.ru

ASHYSAI POLIMETALLIC COMBINE: 1918-1930 у.

Abstract

This article is devoted to the famous and well talented geologist-engineer Myrgalym Kaldybekov's life who was a victim of totalitarianism and Ashysai polimetallic combine's workers everyday life in Soviet Union which made the 4 times record in making lead in 20-30 years. Myrgalym Kaldybekov was a highly erudite geologist engineer not only in Ashysai and Myrgalym's polimetallic combines, he was well known Kazakh in a whole republic also.

How was the real social life of the workers who brought a lot of benefits and profits to Soviet Union? The totalitarian system of Soviet Union kept all the workers in fear and always punish them. If they see someone who has a tiny knowledge, the system tried to destroy that worker. All the actual materials in article are proof and testify it.

Key words: mine, miners, application letter, report materials, revision, poor, memories, repression

1918 жылы кенес билгі орнаған соң 16 наурызда Түркістан республикасының Халық комиссарлар кенесінің қаулысымен Ашысадағы рудник пен мыс-корғасын заводы национализацияланды [1], яғни, жаңа үкімет бәрінен бұрын полиметаллға бай Ашысай кенішін меншіктеу ісіне кірісті. Өйткені Тұрлан (кейін Ашысай) – стратегиялық маңызы зор корғасын-мырыш кенішінің ошағы еді. Техникалық құралдары артта қалған рудниктің жағдайы советтік дәүірде де ұзак жылдар бойы оналмады.

Рудник құрылышының жөндеу жұмысы ұзакқа созылды және ол осы ауыр жағдайында жұмыс істеп тұрды. Құрылым материалдары 1500-ға жуық жылқы және түйе керуенімен тасымалданды. (мыс, Жусалы станциясынан Карсақбай комбинатына дейін тасымалдау 4000 түйеге дейін жеткен екен) [2, 28 б.]. Ал жер асты кендерін игеру: қолмен бұргылау, руда тиелген вагондарды қолмен сыртқа шығару, атқа жегілген айналтұтқамен жүкшішірді тарту; сосын шикізатты түйе, ат т.б. көліктермен қажет орындарға жекізу сиякты азапты жолдармен жүргізілді. Мұндай кол енбегіне бағытталған ортағасырлық әдістер әсіресе, тар табанды темір жолдарын салуда да орын алды. Жұмысшылар иғына түскен жұмыстың бұл азабы мұннымен шектелген жок. 20-30 жылдардағы тоталитарлық диктат халықты моральдік тұрғыдан да қатты езгіге алған болатын. Алайда осы уақытқа дейін Ашысай-Сайдың ашы шындығы толық ашылған жок. Ашысай тарихындағы советтік тарихнама биліктің «жарылқаушылық» рөліне көбірек басымдық береді.

Сейтіп, КСРО ВЧНХ Президиумының төрағасы В.В. Куйбышевтың бекітуімен 1927 жылы 24 тамызда Тұрлан мырыш және корғасын кені шығатын жерлерден жаңа корғасын кәсіпорнын құру туралы қаулыны қабылдады [3, 29 б.]. Кенес өкіметінің 1918 жылдан бері пайдаланымында келе жатқан кен орны, азamat соғысы жылдарында да оқ-дәрі жасау жұмысын тоқтатпаған болатын. Алайда рудниктің жөндеу құрылышы өзгеріссіз қала берген. Сол себепті Тұрланның алғашқы советтік жұмысшыларының иғына түскен жүк тым ауыр еді.

Мысалы рудник жұмысшыларының еңбек құнделіктілігі тарихи әңгімелерде баяндалады: «... 1929 жылы Каракенсайда бұргылау ісін жұмысшылар былайша орындаған: олардың бірі бұргылау үстінен зілбалғамен соққылайды да, екіншісі әрбір соққы үстінен 90 градусқа күшпен бұрып отырған. 50 соққыдан кейін жұмысшылар орын ауыстырады. Бұл тұрғыда әрбір цикл бойынша зілбалғамен 100-120 соққы жасаған чемпиондарымыз да бар. Каракенсайда кен окпаннан (тік шахтаның үстінен түбіне дейінгі бөлігі) кенді тартып шығаруда және вогонеткалармен тасып шығаруда ат күші кенінен пайдаланылды» [4, 49-б.]. Мұндай қарапайым адамдардан қалған естеліктер сол замандағы өмірді жақыннан тануға көмектеседі, тарихқа жан бітіргендей әсер береді.

Сол себепті төменде 1918-1929 жылдардағы сол заманың кенші-куәгерлерінің естеліктерінен үзінділер келтіргенді жөн көрдік.

Ашысай кенішілерінің естеліктерінен. Ашысайдың партия комитеті Қазақстанның 15 жылдығына орай, яғни, 1935 жылы полиметалл комбинатының естелік альбом-кітапшасын жарыкка шығарды. Естелік әңгімелерде сол уақыт аралығындағы Ашысайда күні-туні жұмыс істеген «Рустон» атапталын

қорғасын заводының еңбектегі күнделікті өмір тарихы сөз етіледі. Үздіксіз іске қосылған заводтағы пештер күшті от қызыуна шыдамай, жарылып жатқан болса керек. Бұл кен байлығын өлшеусіз ысырап еткен совет өкіметінің тоғышарлық әрекетін көрсетсе, екіншіден, жұмысшылар енбегінің ең жоғарғы формада қанауга, жана отарлық езгіге түскенін байқатады. Бұл ойларымызды тәмендегі көзқөрген кіслердің тарихи әңгімелері арқылы дәлелдеуге болады. Материал орыс тілінде болғандықтан, біз оны өзгеріссіз бергенде жөн көрдік:

«Ачи-Сай, как средоточие рудных богатств, открыли большевики. Еще в дни гражданской войны здесь был пущен небольшой свинцовный завод работавший на нефтяном движке «Рустон-Прохтор».

1. Естелік. «Мы вступили на эту землю в 18 году – рассказывает Абдулла Ганеев – нас 11 человек суюктинских шахтеров послали сюда из Ташкента со съезда горнорабочих для добычи оборонной руды».

2. Естелік. «Мы плывли тогда свинец день и ночь. «Рустон» работал безотказно. Печи накалялись и лопались от температуры. А свинец шел в Ташкент. В мастерских ташкентской военной крепости из нашего свинца круглые сутки делали кустарные патроны» - вспоминает Тихон Никитыч Иванов, самый старый кадровик ачи-сайского рудника.

3. Коммунист – краснознаменец Калдыбай Нишамбаев, вспоминая дни гражданской войны, подтверждает: «я дрался с белобандитами ачисайским свинцом.».

4. Естелік. «Прибыли мы сюда – рассказывает, ачи-сайский кадровик из донбассовцев тов. Завадский – стоят, прилепленные к горе, две землянки. Промеж гор голая лощина лежит, поросла полынью» Это был 28-й год, начало горных разведок.

5. Естелік. Плотник Мурнов вспоминает год так: «- Мы приехали сюда на верблюдах, на выюках. Было здесь исключительно два барака ни полов, ни потолков сквозь них ветры дули.

6. Естелік. «В 29-м году – говорит старый кадровик Ачи-Сая Степан

Петрович Буланников – была заложена штолня. Заведывающим штолней был назначен Семен Андреевич Чепурин. Тогда первый раз загудел в этих годах перфоратор. В этом же году мы начали проходку разведочных шахт и понемножку отправляли на верблюдах добытую попутно руду, для плавки аулиэтинским заводом». Это был период индустриализации [4, 11-15 бб.].

Міне бұл естеліктерден большевиктер үкіметінің табиғат байлығы мол шоғырланған Ащысай елді мекенінде мықтап тұрып коясалық ете бастаған кезеңі сөз етіледі.

Шахтадағы ауыр еңбек комбинат қызметінің жылдық Есептері негізінде. 30-40 жылдардағы полиметалл комбинатының ауыр жұмыс жағдайы Кентау мемлекеттік региондық архивінде сакталған еken. Мұнда жыл сайынғы комбинаттың қызметі жөніндегі есеп материалдары: жұмысшылардың еңбектегі жағдайы мен тұрмысы тарқата көрсетілген.

Сонымен 1934 жылғы есепте жер асты жұмысшыларының саны 335 адамды құрағаны айтылады [5, 35 б.]. Эрі қарай бұл құжатта кен өндіру жоспар бойынша 85 000 т. деп белгіленсе, жылдың сонында оның тек 38 470 т - орындалған [5, 41 б.]. Бір қарағанда бұл мемлекеттік жоспардың небері 45 пайызын орындаған секілді көріні мүмкін. Ал шын мәнінде жұмысшылар енбегінің үлес салмағы қандай еді? Оны анықтау үшін өндірілген кеннің салмағын жұмысшылар санымен салыстырып көрейік. Мысалы жер астындағы әр жұмысшы айға шаққанда (38470 тонна руданы /335 жұмысшыға) 10 000 тонна руда өндірілген болса, бұл күніне 318 кг, ал сағатына шаққанда 40 кг руданы жер бетіне шыгарған еken. Соңда жылдық белгіленген жоспарды орындау үшін әр жұмысшы сағатына қанша руда өндіру қажет еді? Есептеп көрсек бұл әр жұмысшыға сағатына 88 кг - нан келеді еken. Жұмысшылардың озық технологиялық құралдармен қамтама етпеген артта қалған советтік шахтада жоспардағы 85 000 т. орындау мүмкін де емес еді ғой.

Жоспардың орындалмауының негізгі себебі – жыл бойы электр энергиясының болмауынан еді [5, 43-б.]. Соңда жұмысшылар мына көрсеткішті электр қуаты жок ортада орындаған болып тұр емес пе? Егер құжаттан үзінді келтірер болсак бұл ойдың да растығына көз жеткізуге болады: «ток күші ЦЭС-тен тек желтоқсан айында (1934 ж) жіберілді. Рудниктің дизельқуаттылығы 600 л.с. болды, оның өзі 3 ай ғана жұмыс істеп тұрды.; 27 тамызда және казірге дейін апартты жағдайлардың кесірінен мүлдем істен шыкты.

Электоровоздарды зарядтау үшін, бремсберг (ылдига түсірілетін жүкке арналған үнгіме қазба) бойынша руда түсіру, компрессорлық кондырығы, 1-жартыжылдықта компрессорлық кондырығы 58 л.с., ал 2-жартыжылдықта оның орнына «Зульцер» делінетін қуаттылығы аз 60 кльт альтенатор қолданылды. Осыдан машинамен бұрғылау, 2-горизонттагы электротасымалдау және жұмыс механизациясы ісіндегі барлық жоспар орындалмай қалды. Рудник жыл бойы қолмен жұмыс істеді. Бұл әсіресе, тау-кен ісіндегі үнгуші (проходчик) жұмыссына кері әсерін тигізді [5, 43 б.]. «Жұмыс күші

«ҚазССР СовХалком
қ. Қарағанды Кир.Завод №1.
Зем 48. Райханов К.

Өтініш

Мен 21/VIII-34 жылға дейін бөлім бастыры болып жұмыс істедім. 10/VII-25/VIII-37 ж. аралығында кезекті демалыска шықкан болатынмын. 20/VIII-37ж дейінгі уақыттағы демалыс мерзімімде Н.К.Т-ның 30/IV-30 ж. №169 нөмірмен тіркелген №20 бабы бойынша мен байдың баласы ретінде жұмыстан шығарылдым. 20/VIII-37 - 15 /II-39 аралығында жұмыссыз қалдым.

Менің өтінішімді ескерусіз қалдырмасаңыз екен. Менің барлық құжаттарымды Райкомсоюз алғып койды. Бүгінгі таңда жоғалтып та жіберген болар. Менің жазған өтінішім облиспокомға жіберіліпті. Өтінішім әлі де қаралмаган іспетті. Сондықтан өзінізден бұл өтінішті жауапсыз қалдырмауынызды өтінемін» [6, 82 б.] - делінді, ал осы сияқты екінші құжатта:

«Саламатсыз ба құрметті Исаев жолдас. Комсомолдық жалынды сәлем! Өзінізге Медвеженский балалар үйінің тәрбиеленушісі хат жазады. Жолдас Исаев мен Жанғызтөбедегі кеңіште жұмыс істеймін. Қазан-шұнқыр деген жерде. Мех-цехта слесарь бойынша білім алғып журмін. Қазіргі уақытта жағдайым аса ауыр. Енбекакым жеткіліксіз, менің төсек орны, пәтерім жок. Аяғымда аяқ киімі де жок. Жалаңақтын. Тұнде әр жерде үйыктап шығамын. Жұмысшы комитетіне бардым. Директорға кірдім. 1938 ж. 22/I/38.» [6, 92 б.], – делінген.

Міне советтік билік жүйесіндегі комбинат жұмысшыларының халі осындай мүшкіл еді. Бұл келтірілген фактілер еліміздің тағдыры бір кен орындарындағы барлық жұмысшыларға тән жағдай еді. Бұл деректерге қосымша комментарийдің де кажеті болmas.

Соған сәйкес кадр мәселесі Ашысай руднигінде қалай шешімін тапқан, соған назар аударсак.

Полиметалл комбинатындағы жұмысшыларының кадр мәселесі жөнінде. Ашысай руднигінде жоспарды жұмысшылар санын артырымайынша толық орында мүмкін емес болатын. Енбектің барлық саласы адамның қол енбегіне бағытталғандықтан әрине енбекке жегілетін адамдар ресурсы қажет болды. Есеп материалында бұл мәселе жергілікті тұрғындар есебінен шешілді деп көрсетіледі. Қазак ауылдарынан келген жұмысшы азаматтар техникалық оку курсынан өткен соң, бірден шахта жұмысына қабылданған.

Архив құжаттарымен жұмыс істей отырып, бұл ресми материалдарда жұмысшылардың енбектегі күнделікті өмір тарихы ашық берілмейтіндігіне көз жеткіздік. Мысалы осы көрсетілгендей апatty жағдайдағы кеңіште бақытсыздықтардың орын алмауы, жер асты химиялық ауамен улануы, содан зардап шеккен жұмысшылардың тізімі, дәрігерлік көмектің ақсап жатуы сияқты мәліметтер мүлдем көрсетілмейді. Алайда есеп материалында жұмысшылар жағдайының тым ауыр болғаны жалаң сөздермен болса да айтылған.

Жалпы шахтаға малынан да, жерінен де айрылып, тіршілік үшін құреспен, амалы құрыған азаматтар ғана барған еді. Кісі өлімі күн сайын болып жатқан апatty жағдайдағы шахтада жұмыс істеуге шынын айтқанда, ешкім де ынталы емес болатын. Мысалы архив құжаттарының бірінде, есеп беру жылындағы жұмысшылар ауысымы былайша сипатталады: жыл (1934) ішінде жұмысқа қабылданғандар – 2445 болса, оның ішінде кетіп қалғандар саны – 1960 адам, – деп көрсетіледі де, ал оның себебін былайша түсіндіреді – мұндай жұмыс қүшінің тұрақсыздығы ен алдымен жұмысшыларды материалдық жағдаймен камата етпеу себеп бола алады, кәсіби мамандарды төмөнгі дәрежедегі жұмыстарға орналастыру салдарынан олар кетіп қалып жатты. Сонымен катар квалификациялық біліктілігі жоғары мамандардың да коммуналдық-тұрмыстық жағдайлары тым ауыр болған [6, 56 б.].

Түркістан таулы темір жолдарын (ТГЖД) салу 1928-1929 жылдары басталған темір жол салу ісі 1934 жылы аяқталған. Құжатта сол жылғы сатып алғынған 3 мұнаймен жүретін паровоздың жарамсыз күйде жеткізілгені 2 платформа, жабық 2 вагон, 2 цистерна, матовоз жеткізілгені айтылады. Ал көмірмен жүретін үш: №4, 11, 8 паровоздар және 4 тізбекті платформалар жаңа күйінде жеткізілген. Жалпы парктеңі 12 вагонның тек 9 пайдаланылған [6, 540 б.].

Тар табанды темір жолдардың аралығындағы станциялар бір-біріне өте жақын орналасты. Өйткені Шымкент корғасын заводына Ашысайдың қорғасының жеткізіп тұру қажет еді. Сонымен катар поликомбинат айналасындағы тұрлі рудниктермен байланыс орнату да маңызды болатын. Осы жерде интернет параптасында өз акпараттарымен бөліскең Кентау қаласының тұрғыны, машинист Ж.С. Дүйсембаевтың мынадай акпараттары мәселені жақыннан тануға көмектеседі: «Түркістаннан

Аңысай поселкесінде дейін 78 км қашықта тар табанды темір жолы (УЖД узоколейная железная дорога) салынған. Бұл салынған жолдардағы ен күрделі бөлік Үйық-Аңысайдан 18 км жердегі таулы орындар болса керек. Кейбір орындардағы ылды 35-38 мың км қашыктықка дейін созылған. 30-жылдардағы аштықтың күесі ретінде осы жол бойында жаткан мыңдаған жұмысшылардың зиаратын жетуға болады. Казір оның орындарында жатқан қорымдар Серго станциясында төбешік болып жатыр. Осындай ауыртпалықтарға қарамастан 1933 жылы 1 қарашада Түркістаннан Серго станциясына алғашы 159 Коломенский деген женіл паровоз экелінеді. Бұл оқиға жергілікті халық үшін үлкен мереке той болды. Алғашы УЖД Серго станциясынан Ақжар поселкесінде дейін 4,5 км жолдан салынған жол уақытша болатын. Түркістаннан 30 км қашыктықта Аңысайға салынған жол, Хантағы қарай 8 км-ге созылған. Соғыс жылдарының басында Мырғалымсай кенішінен Хантағы кен байтуға фабрикасына дейін тағы жол салынады. Бұл темір жолдарының соғысқа оқ-дәрі тасымалдауда стратегиялық маңызы зор болды. Соғыстан кейін 1954-55 жылдары Кентау қаласында жана рудниктердің орны ашылды. Уақыт өте келе Кентау каласында Батыс кеніштеріне қарай тартылған сонымен қатар Байылдырға тартылған тар табанды ауыр кезеңдерін, сондай-ақ, кенге толы Тұрлан мырышты-корғасын кенішінің қызметін, әскери жылдардағы күрескерлікке толы тарихымен таныс етеді.

Өнірді сумен қамтама ету саласы да құлдырап жатқан екен. Түркістан ст., № 137 пикеттен Қотырбұлакта, Хантағы, Икансу, Көкция және Азорный пункттерінде Верстингтон насосы орнатылғаны айттылады.

Сонымен архивтегі 30-жылдардағы барлық Есеп материалдары ен біріншіден, жұмысшылардың жағдайларын, кен тасымалдау яғни Түркістан таулы темір жолдарындағы азапты жұмыс барысының жылдан-жылға ауырлай түсікенін баян етеді.

«Карсылықтар. 20-30 жылдардағы арты-артынан қабылданған реформалар «қемпескелеу», «ұжымдастыру», «азық-тұлік салығын жинау» және өндіріс орындарындағы ауыр жұмыстар ж.б. «жынысшылар» құртты. Жұмысшылар советтік қысымдағы құлдық өмірге төзбеді. Соған сәйкес 1929-елдің діңкесін құртты. 1931 жылдары Қазақстанда советтік билікке қарсы ашық қотерілістерге шыкты.

Осы бір тарихи кезеңдегі орын алған оқиғалармен Сақ Мәүленқұлов және Попов авторлығымен даярланған еңбектің мына жолдары ерекше көніл аударарлықтай. Эрине бұл акпараттар советтік көзқарастар арасында көрсетіледі: «1930 ж. көктемде көрші Созақ ауданында байлар мен олардың құйыршыктары бас қотерді. Олар жергілікті партия және совет басшыларымен жырткыштықпен бетпе-бет келді. Туркістаннан Созакқа аттанған чекистер тенсіз соғыста каза тапты. Мықтап тұрып қаруланған сансыз көп банда Аңысайға бет алды.

Рудниктегі корғанушы күш қарулықтың үшін түк те емес еді. Рудниктің үстаханасы мен шеберханасында түнімен сұнғі (пики, немесе найзаға ұқсайды) және басқа да сұық қарулар даярланды. Аңысайды корғауға атсалысқан өрбір жас өркен қолдан жасалынған динамитті, аузындағы капсюльді тұтандырылышы бар бөтелке-гранатпен қамтамасыздандырылды.

Аңысайға кіре берістегі тар аңғардан тоскауыл күші орналастырылды. Кеншілер отряды тенсіз соғыска шықты. Олар бүлікшілдерді талқандап, киратты. Сосын артынша кеншілерге Түркістан мен Ташкенттен көмекші күш жеткізілді. Бандиттер толығымен киратылды» [3, 51 б.]. Міне бұл үзіндіден Созактағы қотерілістің үлкен даярлықпен ұйымдастырылған азаттық үшін жүргізілген күрес болғаны байқалады. Бұл саяси маңызы үлкен оқиға болатын. «банда Аңысайға қарай бет алды» делінуіне қаралады. Сонымен қотерілісшілер ғасырлар бойы орыстар қожайындық еткен Аңысай байлығын сактап қалуға, елдің діңкесін құрткан советтік қысымды тоқтатуға, алдағы алапат аштықтан сактануға әрекет жасағаны байқалады. Сонымен қатар Созактық қотерілісшілердің еңбекте езілген аңысайлық жасағаны байқалады. Өйткені казак жұмысшылар ортасынан көмек, колдана іздел барғанын да байқау кын емес. Ойткени қазак азаматтарының басым көшпілігі осында шоғырланған еді, яғни, олардың тіршілік көзі – осы ауыр да, азапты болса да шахта жұмысы еді.

Алаштанушы академик М.Қойгелдиевтің «Сталинизм және репрессия 1920-1940-жылдарда» атлатын еңбегінде Онтүстік Казақстан облысының КР Халық Қауіпсіздік Комитетінің архивінен алынған іс-күжаттар талдауға алынды. Онда автор Аңысай төнірекіндегі қотерілістердің қозғаушы күштері және оның ұйымдастырушылары ишандар мен молдалардан тұрғанын айтады.

Төменде профессор еңбегінен алынған, осы аласапыран замандағы оқиғада қатынасы болған молдалардың Төлеп Мағзұмның және Баймұхamed Ибрағимнің және ОГПУ жүргізген іс-күжаттары толығымен көрсетіледі:

«Төлепов Мағзұм және Баймұхамедов Ибрағим

3 шілде 1936 жылы жұмысшылар поселкесіндегі Ашысай руднигінде (Оңтүстік Қазакстан облысы) ОГПУ-дің Түркістан аудандық бөлімінің қызметкерлері Төлепов Мағзұм және Баймұхамедов Ибрағим есімді молдаларды тұтқынға алды. Олар 1936 жылы сәуір айында Баймұхамбетов Ибрағимнің бастауы бойынша Ашысай руднигінің жұмысшысы Бейсембаев Шаяхметтің пәтерінде «жұмысшылар жиынын» өткізген. Олардың айтуынша Баймұхамбетов жиналғандарды мұсылмандықка, діншілідікке үтітепті-мис. Аталған жиналыста осы Баймұхамбетов контреволюциялық үтіт-насихат жүргізген.

1936 жылы 28 тамызда екі айлық тергеу жұмысынан кейін мемлекеттік қауіпсіздіктің кіші лейтенанты Екешев жазалау қорытындыларын береді. Сөйтіп іс РСФСР-дің Жоғарғы Сотына Қазақ Бөлімінің соттан тыс арнайы коллегиясына шешім шығару үшін жөнелтіледі. РСФСР-дің Жоғарғы Сотына Қазақ Бөлімінің соттан тыс арнайы коллегиясы 1936 жылдың 13 желтоқсанында жабық сот мәжілісінде тыңдалып, қаралған соң үкім шығарды: «1. Төлепов Мағзұм, 1891 ж. туылған, б/п., айтуынша сотталмаған, әйелі бар, ұлты казақ, әлеуметтік жағдайы орташа, молда, белгілі жұмыс орны жок, сауатты, Қазақ АССР, Атбасар ауданы, Қазгүрдек ауылының тұрғыны, тұтқынға алу сәтінде Ашысай руднигінде өмір сүрген;

2. Баймұхамбетов Ибрағим, 1885 ж. туылған, б/п, айтуынша сотталмаған, ұлты казақ, паспорты жок, әйелі бар, молданың ұлы, нақты жұмысы жок, тұтқынға алынар алдында молда болған, сауаты бар, Түркістан т.ж. №5 ауылдың тұрғыны» – олар молда болғаны үшін тұтқынға алғынған. 1936 жыл бойы Совет билігіне наразылығын айтып, «Ашысай» руднигі жұмысшыларының пәтерлерін аралаған, Құран оқыған, шаригаттың Заңы жөнінде насихат айтқан, контреволюциялық әндер айтып, жұмысшыларға өлеңнің мәтінін таратқан, емшілікпен айналыскан.

Соттан тыс арнайы коллегия (внесудебная спецколлегия), 58-10.ст ч. 1.-ға сәйкес (контреволюционная пропаганда), Төлепов Мағзұмды 8 жыл бас бостандығынан айырды, ал Баймұхамбетов Ибрағим – 7 жыл бас бостандығынан айрылды (с поражением обоих в избирательных правах после отбытия срока на 3 года)

Сотталушылар шығарылған үкімге қарсылық білдірмеген, оның ешнәрсе шешіп бере алмайтының да түсінген болу керек. 1989 жылы Қазақ ССР прокурорының бірінші орынбасары Н.Я. Манаев Қазақ ССР Жоғарғы соттың қылмыстық істері бойынша Сот Коллегиясына Баймұхамбетов Ибрағимнің ісіне байланысты қадағалау тәртібі негізімен наразылық жолдайды.

Өзбек ССР Жоғарғы соттың қылмыстық істері бойынша Сот коллегиясы прокуратуралың наразылығын қабылдайды, соған сәйкес «сотта Төлепов және Баймұхамбетов өздерін кінәлі екендіктерін мойыннады. Олар жұмысшылардың пәтерлеріне барғанын, Құран оқып, шаригат заңынан насихат жүргізгендерін, мұны өздері молда болғандықтан міндеті деп санайтынын, ал бұл үшін сыйакы алғандарын мойыннады. Олар белгілі Назар ақынның олеңін айтқан. Контреволюциялық насихат жүргізу ниеті болмаған. М.Төлепов және И.Баймұхамбетов әнгімелесу барысында Совет билігін Алла жаратқан жок, оның орнына ертең басқасы келуі мүмкін, Құран оқыды, алайда олардың тарапынан билікті құлату жолындағы үндеудің болғаны байқалмайды» [8, 253-б.], – деділінді.

Бұл үзінділерді келтіре отырып, профессор М.Қойгелдиев: «жиын» деген сөз советтік құпия полиция қызметкерлерінің терминдік корында көп пайдаланылады. Діни жоралғыларды орындауда өткізілетін бірнеше адамның жиыны ол уақытта халық өмірінде көптеп орын алған. Ал ОГПУ орган қызметкерлері үшін бұл, әрине, «жиылдыс» болып көрінді. Саясаттан мұлдем алыс адамдардың молдалардың Совет билігіне көзқарастарын жасырмай ашық айтуынан кейін олардың әрекеті контреволюциялық үндеу болып есептелінді» [8, 254-б.], – дейді профессор М.Қойгелдиев.

Соған сәйкес ғалымның «Түркістан» газетінде жарық көрген Шаяндағы «Аппак Ишан» және оның үлдарының қызметі жөніндегі сұхбатына да тоқталу артық болmas. Өйткені нақ біз қарастырғалы отырған мәселеде үлкен рөл атқарған ишандар мен молдалар осы үлкен саяси тарихи-оқиғалық құбылыста өзіндік ерекше орындары болды. Ишандар мен молдалардың бастауымен жүргізілген бұл азаттық құрес 30-жылдардағы өнір тарихының өзіне тән ерекшеліктері деп те түсінуге болады.

Ғалым сұхбатында: «Осыдан біраз жыл бұрын репрессияға ұшыраған ұлт зиялыштары туралы дерек көздерінің сонына түсіп жүріп, Қазақстанның бірқатар облыстарындағы Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің мұрағаттарындағы материалдармен танысқан едім. Сонда Кенес өкіметі тек зиялыштарды ғана құғын-сүргінге ұшыратып қоймаған, елдегі дін қызметіндегі тұлғаларды да жаңа өкіметке жат әлеуметтік топтар қатарына жатқызып, жазалау шараларын жүргізгендін көрсететін 1929 – 1930 жылдар құжаттарымен де танысуыма тұра келді» [9], – дей келе, Ашысайға көрші жатқан Шаян мешітінде қызмет еткен дін қызметкерлерінің тағдырын кеңінен тарката баян етеді.

Сұхбатта келтірілгендей: «150 пүт астық салығы салынғанын, сондай жағдайда өздерімен бірге Сұннатулла бауырының да кашып, Ташкенттің ескі бөлігінде тұрып жатқанын айта келіп: «Рахматулла мен Сабыр Сейдахметовтер менің әкемінің туған бауырлары. Рахматулла шаруашылықпен айналыспайды, Шаян мешітінің сопысы. Сабыр болса, ескі Ташкент қаласында «Падахан» махалласында тұрады, ал ағам Сұннатулланың кімнің үйінде тұрып жатқанынан хабарсызыбын. Ауылдан безіп кетуімізге себепші болған жайт – біз көтере алмаған астық салығы. Біздің ауылдан біреулердің басмашыларға, Насырхан төреге кеткені жөнінде ештене білмеймін, естіген жокпын», – делінетін мәліметтер 30-жылдардағы казақ ауылдарын шарпыған сергелден өмірден хабар береді. Сонымен катар ғалымның тұжырымдауынша: ишаның тергеушіге берген алғашкы жауабында: «Мені ишан болғаным үшін тұтқыннады», – деген сөзінің астарында Кенес өкіметінің тұрғындағы жетекшіліктерінде 30-жылдардағы қоғамдың үлкен әсерін анықтайды. Расында, Кеңестік билік үшін Аппак ишан мен оның ұлдарының астық салығын өтей алмағаны жай сұлтауға енди. Билік үшін негізгі максат қоғам алдында дін басшыларының, солар арқылы Ислам дінінің беделін түсіру болатын. Ал мұндай үлкен масштабты максатқа жетер алдында Аппак ишан секілді ірі тұлғаны қоғам санаасындағы биіктен құлату, сондай-ақ бұл биліктің құдіретін танытуға тиіс болған таптырмайтын факті еді. Кенес өкіметі дінге, имандылықка, салт-дәстүрге қарсы жолға түсіп, өзінің болашағын кесіп тастады» [8], – деп түсіндіреді. Міне ғалымның бұл ғылыми тұжырымымен келісе отырып, ишандардың ел арасында имандылық нұрын таратумен катар, сол замандағы орын алған үлкен саяси сахнадан да орын алғанын көреміз. Ишандар ұлттық, мемлекеттік бірегейліктің ең көрнекті жаршысы болғанын совет өкіметі жақсы түсінді. Сондыктан да оларды елден алшак ұстауға, ғалым айтқандай қоғамда олардың беделін төмендетуге тырысып бақты, олармен катты күрес жүргізілді. Мұны дәлелдейтін құжаттардың бірінде, 1937 жылғы 2/II-16/II аралығында Ашысайға Оңтүстік Қазақстаннан ВКП (б) Обком-нан келген тексеру бригадасының Есеп материалында (Бригаданың құрамында Черкасов-жетекші, Зародов, Абраимов): «Разоблачить до конца пережитки родовых отношений, деятельность контрреволюционных мусульманских элементов, аксакальстве» [5, 15-б.], – деп дін иелерімен күрес жүргізу күн тәртібінен ерекше орын алған еді. Сонымен қатар «Большевистская самокритика внутри и вне партийной организации имеет выхолощенный, беспредметный, обезличенный характер, а в ряде звеньев парторганизации и производства в Ачи-Сае зажата бюрократическими антипартийными, враждебными элементами» [5, 3-б.], - делінген жолдардан да анық көрінеді.

Күгінга ұшыраган геолог-инженер Мерғали Қадылбеков жөнінде.

Тұрлап мырыш және корғасын өндіру ісінде ерекше белсінділігімен және жоғары дарындылығымен көзге түсken талантты геолог Мерғали Қадылбеков жөнінде тоқталмай өте алмадық. Себебі, шоктығы биік геолог тек Ашысай, Мырғалымсай ғана емес Қазақстан қолемінде пайдалы казбалар жөніндегі ілімнің бітінде көтерілген тәжірибелі қазак зиялдысы еді. Жарық жүлдіздай жарқырап қоғамға енді ғана таныла бастаған шақта 1938 жылы 27 февральда СССР дін Жоғарғы Соттың Әскери коллегиясының ст.ст 58-7, 58-8 және 58-11 УК РСФСР бабымен ату жазасына кесілді.

Мерғали Қадылбеков 1907 ж. Караганды облысының Баянауыл ауданындағы Жаманқыстау ауылында дүниеге келген. 1920-1923 жж. Орынбор қаласындағы мектеп интернатында білім алады. 1923 жылы Санкт-Петербургтегі тау-кен институтына окуға түсіп, оны 1928 жылы кен барлау мамандығы бойынша бітіріп шығады. Енбек жолын Оңтүстік Қазақстан өнірінде бастап, осы өлкенің геологиялық барлау жұмыстарын белсene жүргізген инженер-геолог. Мерғали геология саласында қызмет етеп жүріп, ғылыми практикасымен қатар теориясына да терең үніле білгендігі байқалады. Газет беттерінде оның казақ жұмысшылары үшін қажет оку құралдар жөніндегі ғылыми макалалары жарық көрген: «Техника кітаптарын қазақшаға аудару туралы» [10], «Корғасын зауытына кен жетістіру үшін күрес» ж.б. Бізге дейінгі зерттеушілер – Мынбай Ілес «Жас талантты инженерден қалған кітаптарды кітапханалардан табу мүмкін болмады», – деп жазды. Атаптап макалада Мерғали геолог жөнінде естелік әңгіме берілген: «1952 жылдың жазы болатын. Онының класты енді ғана бітіріп, оку іздел Алматыға аттанар алдында Қаратай қойнындағы Хантағы поселкесінде тұратын нағашым Әуесбек Алдашевтің үйіне қыдырып барғанмын. Кентау қаласы ол кезде бірі-бірінен алшак жаткан Хантағы және Мырғалымсай аталағын шағын-шагын екі поселке еді. Нағашым марқұм әңгімешіл кісі еді. Қаратай сілеміндегі биік шоқының неге Хантағы аталағаны жөнінде ел аузында ежелден келе жаткан бір аңызды айтып берді. Мен іле-шала Мырғалымсай деген ат кайдан шыққанын сұрадым.

Нагашым бұл жолы аңыз емес, өмір шындығынан бір әңгіме бастап кетті.

– Кешегі Голошекин заманында қолдан жасалған ашаршылықтан біздің казактын қара шыбындей жаппай қырылып жатқан кезі. Бұл – 1932-1933 жылдардағы ашаршылық. Сол кезде Хантагыға таяу үлкен бір сайда геологтардың кен барлау экспедициясы жұмыс істеген. Жер қойнауынан байлышқ іздел жүрген бір топ орыс пен қазактың басшысы Мерғали деген оқыған казак инженері болыпты. Әлгі азамат қайырымды жан екен. Аштықтан өзегі талып, көзі қарауытып, жер басына телміріп келген талай бейшараны ажал тырнағынан аман алған қалған деседі. Сонда әлгі қазақтар бірін-бірі: «Анау үлкен сайды Мерғали деген колы ашық, жомарт жігіт бар. Өз ауыздарынан жырып, жұмырымызға жүк боларлық ас беріп, жүрегімізді жалғады. Әжептәуір әлденіп калдық. Бізге жасаған жақсылығы құдайдан қайтын. Атасына мын да бір рахмет!» [11] – деп, алғыстарын жаудырады екен. Содан әлгі сайды жергілікті халық «Мерғали сайы» деп, бертінде сол жер «Мырғалымсай» аталған, – деп нағашым әңгімесін аяқтады», - дейді. Алайда бұл жер «Мырғалым Фахрезетдинов» және Модест Васильевич Лебедихин деген геологтар ашқан екен деген акпараттар да бар. Алайда советтік тарихнамада отандық тарихты бұрмалау ерекше орын алды. Қазактың игі жақсы азаматтарының есімдерін, қызыметін, ғылыми мұраларын жадтан өшіру түрлі жазалау әдістері арқылы да іске асырылған-тын. Сондықтан Мерғали Қадылбековтың және өзге де саяси құрбан болған азаматтардың есімін ауызға алу – оның замандастарының, тіпті одан кейін де онай болған жоқ.

Сонымен макала сонын қорыта келе 1918 жылдан 1930 жылға дейінгі советтік жүйедегі өнеркәсіп жұмысшыларының енбектегі күнделіктілігі аса ауыр жағдайда өтті. Техникалық құралдар жабдықтардың жетіспеушілігі, баспанасыз күй кешуі, тұрмыстың төмендеуі, денсаулық, тазалық, білім, газет т.б. салалардың апatty жағдайда қалуымен ерекшеленеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ачисайский полиметаллический комбинат. «Цветметинформация» Москва, 1969, 59 с.
2. КРГА (Кентауский региональный государственный архив) 119-қор, 186-тізбе, 620 П.
3. Мәуленқұлов С., Г.С. Попов. Мауленқұлов С.М., Попов Г.С. Рабочая доблесть Ачисая /Лит.запись О.В. Мацкевича. – Алма-Ата: «Казахстан», 1979. 152с.; Мәуленқұлов С. Ақысай комбинатының тарихынан. – Кентау: «Еркін и К-ХХI» ЖШС», 2010. 380 б.
4. Ачисай к 15 летию Казахстана. Кзыл-Орда, 1935. 120 с.
5. ЦГА РК ф.137. оп.1. д.676. св.70 л. 150
6. ЦГА РК ф.137. оп.1. д.676. св.70 л. 150
7. Алтбергс Т., Дюсембаев Ж., Котейрос, Уткин М. // Энциклопедия узкоколейных железных дорог бывшего СССР «Младший Брат». Котырбулак-Ачисай. Южно-Казахстанская область. [Электронная публикация] по материалам сайта <http://narrow.parovoz.com/>, дата последнего посещения сайта 12.09.2016.
8. Койгелдиев М. «Сталинизм и репрессии 1920-1940-х годов». Алматы, 2009. 448 с.
9. Койгелдиев М. Аппақ ишан иманды қоғамның ертеңі бар. // Түркістан. 14 тамыз 2014.
10. «Техника кітаптарын қазақшага аудару туралы», «Қорғасын зауытына кен жетістіру үшін күрес» // Социалистік Қазақстан 1936ж. 27 қаңтар, 2-3б.
11. Мыңбай Глес. Шыңыраудағы шындық (қазактың талантты перзенттерінің бірі, инженер-геолог Мерғали Қадылбековтың қайғылы тағдыры туралы сыр шертуге себеп болды) // Егемен Қазақстан 7 қыркүйек 1993 ж.

ӘӨЖ 94(576)(87)

ГРНТИ 03.01.09

Д. Ж. Молдабаева¹, А.А. Шалбаев²

¹ Ph.D ассист. проф., Сулейман Демирель атындағы университет..

² Ph.D ассист. проф., Сулейман Демирель атындағы университет..

**ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ТҮРІК МЕМЛЕКЕТТЕРИНІҢ ТАРИХЫНДА
ЕЛШІ ЖӘНЕ ЕДШІЛІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ**

Аңдатта

Макаланың негізгі мақсаты, орта ғасырлық түрік мемлекеттерінің сыртқы саясатында ықпалды әрі маңызды қызмет түрі ретінде елшілік қызметінің қалыптасуы туралы, орта ғасырлық деректердегі